

KOVÁCS ESZTER

Madame de Sévigné, Bussy-Rabutin és Mikes Kelemen

Hatástörténeti adalékok¹

A Mikes-kutatásban sem Mme de Sévigné, sem Roger de Bussy-Rabutin neve nem ismeretlen. A *Leveleskönyv* műfaji mintáit keresve az irodalomtörténészek már a 20. század elején felvetették annak lehetőségét, hogy a leveleiről híres francia unokatestvépár hatást gyakorolhatott Mikesre. Bár erre egyértelmű és támadhatatlan bizonyítékot még senki nem talált, és talán nem is fog, a hipotézist a Mikes-kutatás elfogadta; a kérdést azonban nem árt időről időre újra megvizsgálni. Erre remek alkalmat adott egy olyan rendezvény, melyen a *Törökországi leveleket* francia kutatók számára mutattuk be.

Érdeemes röviden kitérnünk a francia szerzők életének néhány érdekes elemére, a hosszas és szükségtelen életrajzi részleteket természetesen kerülve. Marie de Rabutin-Chantal (1626–1696) és Roger de Rabutin, Bussy grófja (1618–1693) a Rabutin-ágon másodunokatestvérek voltak.² Marie korán árvaságra jutott, ám nagybátyjától, Philippe de Coulanges-tól kitűnő neveltetést kapott. Udvarlói közé tartozott nyolc évvel idősebb rokona is, ám a család választotta Henri de Sévigné márkii lett. Marie azonban, egy lány- és egy fiúgyermek születése után már huszonöt évesen megözvegyült, miután férje meghalt egy párbajban. Lánya Françoise de Sévigné, a későbbi Mme de Grignan, hozzá írott levelei külön korpuszt alkotnak fennmaradt levelezésében. Bár életútjuk már fiatalon elvált egymástól, Mme de Sévigné és Bussy gróf levelezése évtizedekig tart, hol félbeszakad, hol újrakezdődik, soha nem csupán rokoni, hanem érzelmi kötelékről tanúskodik.

Életrajzi szempontból megmosolyogtató lenne, ha párhuzamot keresnénk Mikes és Bussy között. Szintén szükségtelen részletesen kitérnünk a történet ezen oldalára: Bussy vérbeli botrányhős volt, s ezt a hírért talán saját maga is kultiválta, több ízben töltötte büntetését a Bastille-ban katonatiszti kihágásai és magánéleti botrányai miatt, felvállaltan libertinus viselkedése még az udvarban is meghökkenést váltott ki. Emlékiratain és levelein kívül az *Histoire amoureuse des Gaules* című, a királyi udvart kipellengérező szatirikus mű szerzője (1665), amely miatt, s talán sok más okból is, élete végéig burgundiai birtokára száműzték.

- 1 A szerző a Szegedi Tudományegyetem Magyar–francia Felvilágosodás Kutatócsoportjának munkatársa. A tanulmány a *Bussy-Rabutin : « Horizons littéraires »* c. szimpozionon (Château de Bussy-Rabutin, 2016. szept. 24.) elhangzott *Mme de Sévigné et Bussy-Rabutin. L'invention de la correspondante dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes* c. előadás alapján készült.
- 2 A *cousins germains* és *cousins issus de germains* francia kifejezések könnyen összetéveszthetők, valószínűleg ezért szerepel a két francia szerző a magyar nyelvű szakirodalomban unokatestvérként.

A hipotézist, mely szerint Mikesre ösztönzően hathattak M^m de Sévigné és Bussy-Rabutin levelei, akkor tarthatjuk meg, ha abból indulunk ki, hogy Mikes valamilyen előzetes elképzelés, koncepció, terv alapján kezdett a *Leveleskönyv* megírásába. Ha ugyanis ezt nem fogadjuk el, aligha lenne értelme párhuzamokat keresnünk a két francia szerző levélváltásából fennmaradt 310 levél és a *Törökországi levelek* 207 darabja között, nem lenne miért bizonygatnunk, hogy M^m de Sévigné és Bussy valós levélváltása ötletet adhatott, modellként szolgálhatott egy elképzelt levélírói helyzethez, egy női levelezőtárs kitalálásához, megalkotásához. Természetesen továbbra sem zárható ki, hogy P. E. grófné (esetleg álnéven) valós személy volt: diplomáciai levelezések feldolgozása nemrég újabb részleteket fedett fel a Rákóczi-emigráció életéről, így a további kutatás elvezethet egy olyan Perában élő, magyar anyanyelvű, emigráns vagy diplomáciai körökhöz tartozó hölgy azonosításához, akiben Mikes levelezőtársát találjuk meg.³ Ám egy ilyen eredmény alapján sem kellene (és nem is szabadna) elvetnünk az irodalmi minta alapján megalkotott, tudatos szépirodalmi tevékenységre épülő *Leveleskönyv* alaptézisét.

Az említett feltételhez egy másik is társul. M^m de Sévigné fennmaradt levelein belül határozottan el kell különítenünk két korpuszt, mivel ez az egyszerű s szinte magától értetődő különbségtétel eddig a Mikes-kutatáson belül nem mindig valósult meg. Az egyik csoportot a Bussyvel váltott levelek alkotják, a másikba a leányához, M^m de Grignanhoz írott levelei tartoznak 1671-től. A különbségtétel oka nemcsak a levelek tartalmi és stilisztikai eltéréseiben keresendő, hanem a kiadások történetében is. Az utókor M^m de Sévigné levélírói eredetiségét, klasszikussá váló írónői szerepét, lélektani elemzéseinek kifinomultságát, stílusformáló erejét az utóbbi csoportban, vagyis lányához írott leveleiben fedezte fel. Ám – talán éppen ezért sajnálatos módon – ez az a korpusz, melyet a Mikes-kutatásból részben ki kell vennünk. E leveleket a közönség ugyanis egy kisebb válogatás formájában csak 1725-ben ismerhette meg, újabb leveleket az 1726-os második kiadás tartalmazott.⁴ Természetesen rengeteg érv szól amellett, hogy Mikes az 1720-as években sem volt teljesen elszigetelve a francia irodalmi újdonságoktól, ezeket az érveket nem is szükséges megismételnünk. Ám ha abból indulunk ki, hogy *Leveleskönyv*éről már 1717-ben valamiféle elképzelése, terve volt, az 1720-as évek második felében Konstantinápolyba jutó irodalmi újdonságok ezen már alapjában nem változtathattak. A bennünket érdeklő korpusz tehát Bussy leveleinek 1697-es, Bouhours atya által készített kiadása vagy ennek valamelyik újrakiadása a 17. század elején. Azt kell megvizsgálnunk, hogy ebben a változatban hogyan láthatta és olvashatta Mikes a leveleket.

A franciás műveltségű Mikes-kutatók számára nem véletlenül tűnt valószínűnek M^m de Sévigné és Bussy hatása. Hiszen éppen az alapséma válik érdekessé: egy férfi szeretett nőrokonának ír, csodálja annak tudását, szellemét, érzékenységét, stílusát.

3 A Mikes-kézirat hazakerüléséről újabb eredményeket TÓTH Ferenc közöl: *Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézirat-történetéhez*, ItK, 120(2016), 631–641. A szerző véleménye szerint a diplomáciai levelezések további feldolgozása Mikes személyes kapcsolatairól, ismeretségeiről is újabb adalékokkal szolgálhat.

4 *Lettres de Marie Rabutin-Chantal, Marquise de S., à Madame la Comtesse de Gri, sa fille, Rouen, 1726.*

Csalódott, ha nem kap tőle levelet, vagy ha csak röviden válaszolt neki. A rokoni-baráti hang ugyanakkor szinte szerelmes vagy nyíltan szerelmes hangvétellel keveredik, évődéssel, udvarlással, sőt csipkelődéssel, civakodással. Nem hiányoznak a diszkrét erotikus utalások sem, bár az úgynevezett *gáláns levél* műfaji követelményeinek megfelelően mindig burkolt vagy metaforikus formában jelennek meg.

Az első ezzel kapcsolatos kutatások során még nem tudták, hogy Mme de Sévigné levelei 1725–1726 előtt is ismertek voltak. Király György ugyan felveti annak lehetőségét, hogy szalonokban, irodalmi körökben már olvastak egyes Mme de Sévigné-leveleket korábban is, ám szinte kizártnak tartja, hogy Mikes ilyen körökben megfordulhatott volna franciaországi tartózkodása alatt.⁵ Nem sokkal később Zolnai Béla mutatott rá arra, hogy lehetséges forrás volt Bussy leveleinek Bouhours-ata fele kiadása (1697), amely az általa kapott levelek egy részét is tartalmazta, vagy annak egy korai újrakiadása.⁶ Zolnai Béla tanulmánya révén a Mme de Sévigné-Bussy páros bekerült Mikes lehetséges és feltételezhető forrásai közé, és ezt a helyét mindmáig megőrizte. Hopp Lajos a kritikai kiadás munkálatai során, a jegyzetanyag összeállításakor már több konkrét adattal szolgál. Az általános összevetésen kívül (a levelek hangneme, tónusa, a nőrokonhoz írt levél párhuzama, a megszokottnál gyengédebb hangnem, egymás leveleinek dicsérése, évődés) Hopp Lajos szövegpárhuzamokat is keres, és megvizsgálja, hogy a betéttörténetek közül valamelyik forrása lehetett-e Bussy vagy Mme de Sévigné. Érdekes felvetése, hogy Mikes talán túlzónak találja Bussy ostromló udvarlását, és a kevésbé szenvedélyes érzésekről tett megjegyzése burkolt Bussy-kritika.⁷ Szintén az ő érdeme, hogy – Zolnai Béla felvetését követve – az 58. levél követnéről szóló anekdotájának forrását is vizsgálja, bár Bussynek az a levele, melyben szerepel ez a történet, nem Mme de Sévigné-hez íródott.⁸ A két francia szerzővel kapcsolatban ezeket az eredményeket találjuk meg Hopp Lajos francia nyelven írt publikációiban is.⁹ Figyelmet érdemel, hogy felvetéseit mindig megfontoltan fogalmazza meg, hangsúlyozza, hogy a francia szerzőpáros hatása inkább csak feltételezhető, mintsem konkrétumokkal bizonyítható. Nem esik túlzásokba a kérdés vizsgálatakor, és nem kíván túllépni az olyan hatások elemzésén, melyek mellett még érvelni lehet.

Újabb adatokról csak részben beszélhetünk. A teljes francia nyelvű fordítás elkészítése során felmerült érdekes adalék, hogy az 55. levélben szereplő „szerencsétlenül” járt mennyasszony François Mignot, akit Mme de Sévigné is említ *la maréchale de l’Hospital* néven.¹⁰ Mikes levele azonban 1724-es dátumú, Mme de Sévigné pedig lányának ír a

5 KIRÁLY György, *Mikes Kelemen levélformája*, It, 2(1913), 260–271.

6 ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, Egyetemes Filológiai Közlöny, 46(1922), 25–32.

7 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1; a továbbiakban: ÖM, I), 401–402, 494, 541.

8 Uo., 97–98, 578–579.

9 Lajos HOPP, *Un épistolier et traducteur littéraire à l’orée des Lumières : Kelemen Mikes*, sous la dir. de Gábor TÜSKÉS, publié par Anna TÜSKÉS et Imre VÖRÖS, revu et préparé par Béatrice DUMICHE et Krisztina KALÓ, Szeged, JATEPress, 2014 (Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung, 3).

10 Kelemen MIKES, *Lettres de Turquie*, sous la dir. de Gábor TÜSKÉS, trad. par Krisztina KALÓ et Thierry FOUILLEUL, Paris, Honoré Champion, 2011 (Bibliothèque d’Études d’Europe Centrale, 7), 122, a fordítók jegyzete.

francia nemesi körök e különös alakjáról, vagyis beszámolóját a közönség 1726 előtt nem ismerhette, s nem is írja le, hogy az alacsony sorból származó lány végül hogyan lett II. János Kázmér, egykori lengyel király felesége.¹¹ Sikerült azonban ráakadnom a történet lehetséges forrására, melyet más betéttörténetek forrásainak kíséretében a későbbiekben ismertetek.

A továbbiakban két kérdésre irányítom a figyelmemet. Egyrészt Hopp Lajos szövegparhuzamait szeretném újabb példákkal kiegészíteni, másrészt Bussy és Mme de Sévigné leveleinek korai francia fogadtatásában keresek lehetséges válaszokat arra, hogy Mikes mikor és hogyan figyelgetett fel a szerzőpáros leveleire. Ismerhette-e még 1717 előtt azokat a vélekedéseket, melyek Mme de Sévigné kivételes levélírói tehetségét hangsúlyozták?

Bár egy mai kiadásban lehetséges lenne összegyűjteni és párba állítani a Mme de Sévigné–Bussy levelezés fennmaradt 310 darabját – tudtommal ilyen kiadás mindmáig nem készült –, ám Mikes, ha olvasta, nem így olvashatta e leveleket. A korabeli olvasó figyelmét szinte azonnal felkelthette, hogy Mme de Sévigné már az első kötet első levelei között feltűnik, kitüntetett figyelmet és érzelmeket kap. Ez a benyomás maradandó lehetett Bussy leveleinek első olvasóiban, mint ahogy az is, hogy a szellemességéről és jó tolláról híres gróf elismeri, hogy fiatalabb unokatestvére felülmúlja az írásban. A ma ismert levelek csupán egyharmada szerepel a korai kiadásokban (tehát mintegy száz levél), és a levelek még akkor is közel vannak egymáshoz, főképp az első kötetben, ha megírásukat több év választja el egymástól. Figyelmet érdemel az 1709-es újrakiadás, amely a korábbiakhoz képest újabb leveleket is közöl, ugyanis ez vagy 1716-os újrakiadása kerülhetett legkönnyebben Mikes kezébe.¹²

A *Leveleskönyv*ben Mikes gyakran panaszkodik, hogy hiába várja nénje válaszát. A késlekedésen kívül a rövid leveleket is látszólag csalódottan fogadja, többször megismétli, hogy – ha egészsége megengedi, – nénje írhatna neki hosszabban. Az efféle bevezetések gyakoriak a Mme de Sévigné–Bussy párosnál is. A fennmaradt első levél erre az egyik legjobb példa. Mme de Sévigné fia születését jelenti be unokatestvérenek, de csak miután alaposan megfedte, hogy hónapok óta nem hallott felőle, unokatestvérét *faiseur de filles*-nek, vagyis csak lányokat nemző férfinak minősítve. A csúfondáros hangnem némi sértettségéről tanúskodhat, ez pedig – engeszteléssel és békülékenységgel váltakozva – visszatérő elem lesz leveleikben. Bussy olykor visszavág, ha ilyen szemrehányást kap: leveleik igazán nem az ő hibájából ritkák – írja évekkal később: „Nem is tudom, szép kuzinom, miféle elképzelése lehet az én rendszerességemről, ám azok, akik nem vétettek ellenem e téren, mindig csak dicsérhették rendszerességemet.”¹³

Mme de Sévigné és Bussy valódi érzelmi párbajhoz hasonló levélváltását bizonyos esetekben túlzás lenne Mikes leveleihez hasonlítani. Nem szabad elfelejtenünk, hogy

11 1676. júl. 29. Madame DE SÉVIGNÉ, *Correspondance*, éd. par Roger DUCHÊNE, Paris, Gallimard, 1972 (La Pléiade; a továbbiakban *Correspondance*), II, 351.

12 *Nouvelles Lettres de Messire Roger de Rabutin, Comte de Bussy... Avec les Réponses*, Paris, chez Florentin Delaulné, 1709 (3 kötet).

13 Bussy-Rabutin, Chaseu, 1670. jún. 25. = *Correspondance*, I, 124. Bussy leveleit is Mme de Sévigné levelezésének kritikai kiadása alapján idézem, a részleteket saját fordításomban közlöm.

Bussy unokatestvérét hol *petite brutale*-nak, vagyis 'kis fenevad'-nak nevezi, hol kegyelmet kér tőle. Egy másik levelében M^m de Sévigné bocsánatkérését fogadja azzal, hogy – ha ilyen őszinte engeszteléssel ismeri be tévedését – a győzelem öröméért máskor is szívesen elfogad tőle sértéseket.¹⁴ Ilyen érzelmi kilengéseket hiába keresnénk Mikesnél, bár a 41. levél felidézi a levelezőtársak összeveszésének és kibékülésének lehetőségét: „már egynehány levelemre nem vehetek választ, mégis kéd panaszolkodik, a' rendes dolog. Ennekem kellene kigyót, békát kiáltanom kédre, mégis kéd ír olyan haragos és tüzes levelet nekem, hogy ugyan szikrázott, amidőn olvastam.”¹⁵ M^m de Sévigné haragja – bár unokatestére őt sem kímélte *Histoire amoureuse des Gaules* című szatirikus írásában, és 1671-es összeveszésüknek konkrét pénzügyi oka is volt – éppígy hamar elpárolog. Kibékülése Bussyvel a gáláns levél szófordulatainak ékes példája: „Álljon fel, gróf, nem kívánom életét venni, ha már a földre küldtem, vagy vegye kardját, és küzdjünk meg újra. De inkább visszaadnám életét, hogy békességben éljünk egymással.”¹⁶

A hatástörténeti elemzések során Hopp Lajos két legmeggyőzőbb példája a rokonok közötti szerelmes hangvétel és egymás leveleinek kölcsönös méltatása volt. A kritikai kiadás vonatkozó idézetei közé azonban nem került be egy szövegrészlet, amely a kettőt egyesíti: „Istenemre, hogy Önben mennyi szellem van, kuzinom! Milyen jól ír! S mily szerethető! Be kell vallanom, hogy igazán lekötelezek egy oly szemérmes hölgyet, mint Ön, ha nem szeretem ennél jobban. Hitemre mondom, nem kis szenvedés számomra, hogy meg kell tartoztatnom magamat.”¹⁷ Mikes vallomása, mint tudjuk, sokkal visszafogottabb. Bussy elismeri M^m de Sévigné kifinomult tehetségét, természetességét, találó megfogalmazásait.¹⁸ Mikes is ezt teszi 96. levelében, igen szerényen: „Édes nénékám, a kéd bölcs és okos levelire hogy lehetne megfelelnem? Nekem oly okos levelet nem kell írni, az én eszem nem hasogatja az áert, mint a kédé, hanem csak a földön jár.”¹⁹

Míg Mikes igen gyakran felteszi a kérdést, hogy édes nénje szereti-e még, Bussy gróf levelei több önbizalomról tanúskodnak. A viszonzott szeretet-szerelem témája azonban nála is visszatér, sőt a szenvedélyek kölcsönös szeretetté szelídülését is felidézi mint az érzések megőrzésének lehetőségét.

Úgy vélem hát, szép kuzinom, hogy szeret engem, és biztosíthatom, hogy én sem érzek másként, vagyis a legteljesebb mértékben boldoggá tesz Ön s barátsága. [...]

Önön kívül aligha akad más e királyságban, aki szeretőit arra ítélheti, hogy barátságával érzék be; nem nagyon látunk példát arra, hogy a félrevezetett szerető ne váljon ellenséggé, s meggyőződése, hogy rendkívüli érdemmel bíró hölgy érheti csak el, hogy megbántott szeretőjéből ne törjön ki hevesen csalódottsága.²⁰

14 Bussy-Rabutin, Chauseu, 1670. júl. 10. = *uo.*, 128.

15 ÖM, I, 64. Az idézetek modernizálásához felhasználom a *Törökországi levelek* alábbi kiadását: MIKES Kelemen *művei*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978 (Magyar Remekírók).

16 M^m de Sévigné, Paris, 1668. szept. 4. = *Correspondance*, I, 103.

17 Bussy-Rabutin, Figuières, 1654. júl. 30. = *uo.*, 25.

18 Bussy-Rabutin, Autun, 1678. márc. 22. = *uo.*, II, 604.

19 ÖM, I, 175.

20 Bussy-Rabutin, Au Camp de Vergès, 1654. aug. 16. = *Correspondance*, I, 26.

Mikes diszkrét „vallomása” a *Törökországi levelek* méltán ismert és gyakran idézett részlete:

A kéd méznél édesebb levelét igen kedvesen vettem. Édes néném, ha valamely idegen olvasná a kéd levelét, nem hinné el, hogy atyafiak vagyunk, azt gondolná, hogy még több vagyon az atyafiságnál közöttünk, mert rendszerént az atyafiak levele hidegebb ténálval vagyon írva. Hogy pediglen mi egymást szeretjük, arra mind az atyafiság, mind a hajlandóság kötelez minket, de még többet mondok

mert kevésse kédet ha inkább szeretném,
nénémséget néha el is felejténém

De azt valljuk meg, édes néném, hogy mi jók vagyunk azért, hogy úgy szeretjük egymást. Annál is inkább, hogy a mi szeretetünk nekünk semmit nem alkalmatlankodik, mi azért jól alhatunk, jól ehetünk, és semmi nyughatatlanságot nem okoz a mi szívünk; mindenkor frissen és hívesen vagyon és nem peshed úgy, mint a füstölt hús a nyárson. És ne legyünk olyanok, mint akiknek a szíveket a lángon vagy a rostélyon égetik, amelynek is régen hamuvá kellett volna lenni, ha az igaz volna, amit mondanak.²¹

Bár Mikes sorsát aligha lehetne Bussyéhez hasonlítani, a gróf kegyvesztettségéhez és száműzetéséhez kapcsolódóan is fellelhetők a beletörődő, lemondó, a sorsszerűséget hangsúlyozó megjegyzések.

Mint ahogy a minap is mondtam Önnek, az ily csapások a tisztességtelen becsületére válnak, és elhitetik velük, hogy ugyanaz a szeszély, amely egyeseknek messés vagyont hoz, másokat ok nélkül súlyos kegyvesztettségre ítél. A szükségyszerűség nyomában járó ilyen és efféle gondolatok arra az elhatározásra vezettek, hogy többé nem bánkódom semmin. Azt javasolom, drága kuzinom, hogy Ön is tegyen így [...]. Igaz, kedves kuzinom, hogy eléggé egymásnak teremtett az Ég bennünket, ám még nem vesztettem el reményemet abban, hogy életünk jó részét együtt élhetjük le.²²

Tegyük fel újra a kérdést: Mikes, ha ismerte, hogyan ismerhette meg ezt a levelezést? Mme de Sévigné leveleinek egyik első csodálója maga Bussy volt,²³ e téren tett elismerései igencsak hevesek, olykor a hihetőség határát súrolóan: ha együtt élnének, időnként szívesen elhagyná drága kuzinját, csak hogy levelet kaphasson tőle, aranyban fizetné ki néhány elveszett levelének súlyát annak, aki visszahozná neki ezeket. A levélíró tehetőségét azonban már az 1697-es kiadás megjelenése után mások is elismerik, egyesek számára stílusa akár szebb, érdekesebb, mint Bussyé. Említést tehetünk két olyan, nem csekély érdemű kritikusról, mint Jean-Baptiste Dubos és Pierre Bayle. Elismerő

21 ÖM, I, 122.

22 Bussy-Rabutin, Chauseu, 1670. dec. 23. = *Correspondance*, I, 143.

23 Bernard BRAY, *Premier lecteur, premier admirateur, le cousin Rabutin*, RHLF, 1996/3, 367–368.

megjegyzéseik azonban magánlevelezésükben maradtak fenn, így Mikes nem ismerhette véleményüket.²⁴

Érdekesebb lehet Claude-Hervé Montaigu jezsuita atya latin verse a levélírás művészetéről, amely *Ratio conscribendæ epistolæ* címen önálló kiadásban éppen 1713-ban, Mikes Párizsba érkezése idején jelent meg.²⁵ A vers Bussy-Rabutin és Mme de Sévigné is név szerinti említi, az írónt külön részletben méltatja. Montaigu atya éppen arra hozza példaként Mme de Sévigné, hogy a levél műfajában a nők élen járhatnak könnyed és természetes írásmódjuk révén. Mme de Sévigné látszólag egyszerű és keresetlen stílusa tökéletes kellemről, kifinomultságról árulkodik, szellemének ékes bizonyítéka, leveleit mintha nem is komponálná, hanem tolla nyomán maguktól születnének.²⁶

Konklúzióként érdemes visszatérnünk ahhoz az érvhez, hogy Mikes 1717 után is hozzájuthatott francia nyelven megjelent könyvekhez, értesülhetett irodalmi újdonságokról a Rákóczi-emigráció diplomáciai kapcsolatai révén vagy a konstantinápolyi jezsuiták közvetítésével. Ha valóban eljutott hozzá az 1726-ban önálló kötetként megjelent Mme de Sévigné-levelek híre, kritikai fogadtatása – köztük a jezsuita *Mémoires de Trévoux* részletes értékelése²⁷ –, akkor örömmel láthatta, hogy a franciaországi tartózkodása alatt megismert levélíró híre csak tovább növekedett. De mindaddig, amíg erről nem kerülnek elő újabb dokumentumok, fogadjuk el, hogy mindez nem bizonyosság, csupán valószínűsíthető feltételezés.

24 Dubos abbé levele Bayle-nek, 1697. jún. 14. és Bayle levele Dubos abbénak, 1698. dec. 5. Lásd Catherine MONTFORT HOWARD, *Les Fortunes de Madame de Sévigné au XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris-Tübingen, Éditions Jean-Michel Place-Gunter Narr Verlag, 1982, 32–35.

25 Uo., 33. Lásd https://books.google.hu/books?id=6E53t8GZj4oC&dq=ratio+conscribendae+epistolae&hl=hu&source=gbs_navlinks_s.

26 Claudio Hervæo DE MONTAIGU, *Ratio conscribendæ epistolæ*, Paris, Joannes Barbou, 1713, 6–7. A költeményt Walckenaer báró fedezi fel újra, és életrajza biztosítja a filológiai adatok átvitelét a 20. századi recepciótörténeti kutatásokhoz. Lásd Athanase WALCKENAER, *Mémoires touchant la vie et les écrits de Mme de Sévigné*, III, Paris, Firmin Didot Frères, 1845, 107.

27 *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*, Septembre 1726, LXXXIII, 1680–1705.